

‘die periode óók [...] niet meer dan een hoofdstuk geweest in de Nederlandse geschiedenis.’ (Mvi)

Hij kondigde aan in deel 12, *Epiloog*, zijn oordeel te zullen geven over de vraag in hoeverre dit hoofdstuk ‘belangrijk’ was geweest. Klein reageerde instemmend, maar merkte op dat de auteur niet altijd in deze zin had geschreven:

‘Uit je werk spreekt m.i. althans niet zelden een zekere overschatting van deze periode – buiten dan wat je noemt de ervaring van de toen volwassen generatie. Ik ben niet met je van oordeel, dat het thans te vroeg is daarover een oordeel te geven: een definitief oordeel valt immers nooit te geven en elke periode herschrijft haar verleden. Ik meen thans al te kunnen vaststellen, dat de oorlogsperiode van minder belang in de geschiedenis is geweest dan de destijds volwassen generatie – zeer begrijpelijk – meende.’ (Mvi)

De Jong ging uitvoerig in op deze opmerkingen en noemde het prematuur om nu al, aan het slot van deel 10, zijn eindoordeel te geven. Hij had immers Nederlands-Indië en de nasleep van de oorlog in Nederland nog niet behandeld. De auteur verzekerde dat er van overschatting, in de zin die Klein had bedoeld, geen sprake was. Hij vervolgde:

‘In wezen heb ik in mijn werk op dit punt de visie op de bezettingstijd neergelegd die in de onmiddellijk op de bevrijding volgende periode al in mij is gegroeid, als concretisering van wat ik in Londen al voor waarschijnlijk hield; het geloof in de “vernieuwing” dat koningin Wilhelmina heeft beziel, heb ik niet gedeeld.’

Over de betekenis van de oorlogsjaren schreef De Jong verder:

‘Waarin steekt die betekenis? In wat de mensen ondergingen – ervaringen die, daarover zal iedereen het nu wel eens zijn, diep in hen hebben doorgewerkt. En bovendien heeft Nederland een aandeel gehad, zij het een bescheiden aandeel, aan het verslaan van Duitsland. Het ging er in de Tweede Wereldoorlog niet om een nieuwe maatschappij te vestigen – het ging er om, te voorkomen dat een misdadig systeem de gehele wereld in zijn greep kreeg. Dat doel is bereikt. Ik acht het getuigen van een merkwaardige blindheid aan Kleins kant dat hij daar alle begrip voor mist en dus hier, zoals hij ook al eerder gedaan heeft, aan de Tweede Wereldoorlog een norm gaat aanleggen die in geen enkel opzicht op zijn plaats is.’ (Mvi)

De begeleidingsgroep zette deze discussie niet voort.

Zoals steeds waren er ook nu weer lezers die sommige zaken liever weggelaten wilden zien omdat zij ze om uiteenlopende redenen te pijnlijk